

JULIAN KANIA

SZYK ZAIMKA DZIERŻAWCZEGO W POZNAŃSKICH ROTACH PRZYSIĄG SĄDOWYCH

T. Brajerski w artykule *O szyku zaimka dzierżawczego w funkcji przydawki*¹ stwierdził, że w mazowieckich zapiskach sądowych zaimki dzierżawcze *mój, twój, swój, nasz i wasz* w funkcji przydawki w latach 1421—1449 występują prawie wyłącznie przed określonym rzeczownikiem, w latach 1450—1460 liczba zapisów z szykiem przedręczownikowym gwałtownie maleje, a po roku 1460 panuje w zapiskach przeważnie szyk poręczownikowy. Tę zmianę szyku *mój ociec* na *ociec mój* przypisuje autor wpływowi szyku łacińskiego (*pater meus*) na tworzący się około r. 1450 polski styl urzędowy. Dopełniacze *jego, jej, ich* u pisarzy warszawskich do roku 1450 przechodzą bardziej opornie na szyk poręczownikowy (typ *jego ociec* na *ociec jego*) niż zaimki *sensu stricto* dzierżawcze, z czego autor wyciąga wniosek, że te dopełniacze, dziś całkowicie zrównane w funkcji z zaimkami *mój, twój, swój* itd., musiały w najstarszej polszczyźnie być traktowane inaczej niż dziś, tzn. musiały być odczuwane jako pełniące w zdaniu funkcje przydawki dopełniaczej. Po r. 1450 dopełniacze *jego, jej, ich* w zapiskach mazowieckich są traktowane tak samo jak zaimki dzierżawcze: razem z nimi przechodzą do pozycji poręczownikowej.

Podobne badania przeprowadziłem na poznańskich rotach przysięg sądowych². Ich wyniki przedstawiam w niniejszym artykule.

W latach 1386—1419 (zapiski 1—982 i 1011—1048) występuje w rotach poznańskich prawie zawsze prepozycja: *Boguchna otkazała Piotrkowi dać s w e g o posagu* 368 (r. 1399), *Jako m ó j ociec nie winował* 5 (1386), *Sędziwój kazał s w e m u ludu wziąć* 10 (1387), *Stanisława wniosła s w ó j posag* 124 (1391), *jakom pana wojewodę upominał, iżby mi m e g o kmięcia wrócił* 448 (1400), *Jako m ó j mąż nie dał harnaszu swemu synowcewi* 681 (1412), *Maciek kupił półtora ślada u s w e g o oćca [...]* *a u s w e g o brata za pięć grzywien* 941 (1418) itp. Szyk postpozy-

¹ T. Brajerski, *O szyku zaimka dzierżawczego w funkcji przydawki*, [W:] *Studia linguistica in honorem Thaddaei Lehr-Splawiński*, Warszawa 1963, s. 347—352.

² H. Kowalewicz i W. Kuraszkiewicz, *Wielkopolskie rotły sądowe XIV i XV wieku*, tom I, *Roty poznańskie*, Poznań—Wrocław 1959.

cyjny występuje w tych latach bardzo rzadko: *Jako brat mój Mirosław wziął [...] 313 (r. 1396), Hanka nie wzięła trzydzieści grzywien s Chomięcic dla wiana s we go 846 (1413), kiedy młynarz mój wyszedł 575 (1404), iż miał wianować i wzdać żenie s we j sześć dziesiąt grzywien 853 (1414), jako brat mój nie sprzedał 855 (1414)*. Wszystkich zapisów typu *mój ociec* jest w tym czasie 200, przykładów zaś typu *ociec mój* tylko 5, co stanowi zaledwie 2,5% zapisów z zaimkiem dzierżawczym.

W latach 1420—1447 (zapiski 983—1010 i 1049—1653) przeważa także szyk prepozycyjny, ale z wyraźnym wahaniem w kierunku postpozycji. Dla ilustracji kilka przykładów typu *mój ociec*: *Chetmski pobrał jedną albo dwie siekirze na Gralewie, n a s z e g o pana dziedzinie 10 (r. 1421), iżem ja nie ręczył za sto grzywien za s w ą żonę, Jadwigę 1364 (r. 1430), iżem nie ręczył za s w e g o stryja rodzzonego 1461 (r. 1436) itp.* Przykłady zapisów typu *ociec mój*: *ty konie, cośm wziął u Zielonki, tym wziął w boru pana m e g o 1127 (r. 1423), iże Więcieńc Nieniński jest brat n a s z krewny, szczyta naszego 1592 (r. 1438) itp.* Zapisów z prepozycją jest 135, z postpozycją zaś 44, czyli 32,5% wszystkich zapisów z zaimkiem dzierżawczym³. Postpozycja wzrosła więc w latach 1420—1447 o 30% w stosunku do okresu poprzedniego.

Z tych zestawień widać, że około r. 1420 pojawia się w Wielkopolsce (Poznań) tendencja do stawiania zaimka dzierżawczego po rzeczowniku przez ten zaimek określanym, w dalszym jednak ciągu panuje przeważnie szyk prepozycyjny. Na Mazowszu ta skłonność do postpozycji, wzrastająca w latach 1450—1460, doprowadza do znacznej przewagi postpozycji w latach następnych. Zapiski wielkopolskie pochodzą sprzed r. 1450 (kończą się na r. 1447) i dlatego nie można stwierdzić, czy i w Wielkopolsce po r. 1450 zapanowała norma dyktująca inwersję w grupie z zaimkiem dzierżawczym. Być może, że od r. 1420 w Wielkopolsce zaczął się dopiero ów proces zdążający do przestawienia zaimka na miejsce po rzeczowniku.

Skąd się wzięła ta tendencja do postponowania zaimka?

Brajerski uważa, że inwersja typu *ociec mój* jest na pewno łacińskiego pochodzenia, a argumentuje to tym, że w zabytkach tłumaczonych z łaciny dominuje szyk postpozycyjny. Za przykład podaje *Psalterz floriański*. Przebadalem *Psalterz* dokładniej: zapisów zaimka dzierżawczego z rzeczownikiem jest w nim 2980, w tym tylko 70 zapisów ma szyk prepozycyjny (niecałe 2,4%). Postpozycja jest więc prawie bezwyjątkowa. Dla przykładu urywek psalmu 144: *Wierny gospodzin we wszech słowech s w o i c h i święty we wszech dzielech s w o i c h. Utwarzasz ty*

³ Liczba 135 obejmuje wszystkie zapisy typu *mój ociec*, można by jednak wyłączyć stąd grupy najprawdopodobniej s frazeologizowane typu *Bierzę to ku swej duszy i ku swemu sąm(p)nieniu, iżem jeździł [...] 1271 (r. 1427), Bierzę to na swą duszę i na swą cześć, iżem był [...] 1272 (r. 1427), Bierzem to k naszej stare przysiędze iżesmy siedzieli [...] 1352 (r. 1430) itp.* Zapisów takich znalazłem 13.

rękę t w o j ę [...]. *Prawy gospodzin we wszech drogach s w o i c h i święty we wszech dzielech s w o i c h.* (w. 14, 17 i 18). Ta niewspółmiernie duża liczba postpozycji w zabytku tłumaczonym z łaciny jest argumentem poważnym. Przemawia on za tym, że tendencja do inwersji jest rezultatem wpływu łacińskiego na styl reprezentowany przez rotę sądowe. I nie tylko na ten styl. Brajerski stwierdza poważne wahania w szyku zaimka dzierżawczego w *Kazaniach świętokrzyskich*, które są przecież oryginalnym polskim tekstem. Szyk łaciński wkroczył więc również do stylu artystycznego. Trudno odpowiedzieć na pytanie, dlaczego wpływ ten uwidocznił się w zapiskach sądowych wielkopolskich po r. 1420, a w mazowieckich po r. 1450.

Form *jego, jej, ich* w rotach poznańskich do r. 1420 jest 208, np. *Jako Piotrek trzymał ten jaz nie prośbą, ale jest je go odczyzna* 159 (r. 1393), *Cso wzięto Maciejewi koń i odzienie, to nie z je go użytkiem ani je go kaźnią* 287 (1391), *Jasiek miał umowę i s Jakuszem, iż je go wolą siedział na je go wolwarce* 327 (1397) itp. Zapisów typu *ociec jego* jest tylko 2: *dano mu rok do wielikich roków na mie pro re Szymana, stryja je go* 403 (1399), *Adlart i Swieszek, syn je go, dżirzeli* 883 (1412).

Różnica między stosunkami panującymi wśród zaimków dzierżawczych i stosunkami wśród dopełniaczy *jego, jej, ich* wygląda w zestawieniu następująco:

$$\text{mój ociec} : \text{ociec mój} = 200 : 5 = 97,5 : 2,5\%$$

$$\text{jego ociec} : \text{ociec jego} = 208 : 2 = 99,5 : 0,5\%$$

Po roku 1420 zapisów typu *jego ociec* jest w zapiskach wielkopolskich 80⁴, zapisów typu *ociec jego* — 20. W zestawieniu liczbowym:

$$\text{mój ociec} : \text{ociec mój} = 135 : 44 = 67,5\% : 32,5\%$$

$$\text{jego ociec} : \text{ociec jego} = 80 : 20 = 75,0\% : 25,0\%$$

Więc i przed rokiem 1420 i po nim dopełniacze *jego, jej, ich* są bardziej odporne na inwersję niż zaimki dzierżawcze. Tę oporność trzeba tłumaczyć tym, że formy *jego, jej, ich* były traktowane nie jak zaimki dzierżawcze, lecz jak dopełniacze, czyli inaczej niż dziś. Jest to twierdzenie tym bardziej prawdopodobne, że w rotach poznańskich *genetivus possessivus* występuje najczęściej przed określanym przez siebie rzeczownikiem: *Zawory dziedzina, Jadwigi ociec* itp.

Powyższe spostrzeżenia dotyczące szyku zaimka dzierżawczego i dopełniaczy *jego, jej, ich* są tylko przyczynkiem do sprawy szyku zaimków w języku polskim. Badany przeze mnie materiał jest ograniczony czasowo i przestrzennie. Słuszny jest więc postulat Brajerskiego, by przebadać cały staropolski materiał językowy zawarty w istniejących zabytkach i by zbadać nie tylko szyk zaimków, lecz wszystkich przydawek.

⁴ Liczba 80 obejmuje wszystkie zapisy typu *jego ociec* łącznie z utartymi wyrażeniami za *jego (ich) początkiem*, np. *A to, co się stało, to się!* [...] za *jego początkiem* 1386 (r. 1432) itp. Zapisów takich jest 5.

Tylko pełne przebadanie najstarszego materiału językowego może dać jakieś wyraźniejsze wyniki.

Dodam tu jeszcze, że przy badaniu sprawy szyku konieczne jest zwracanie uwagi na konteksty, w jakich badane formacje występują, szyk bowiem zależy często od takich czynników, jak akcent logiczny, intonacja zdaniowa itp. Dlatego egzemplifikacja mojego materiału w tym artykule wystąpiła na tle szerokich kontekstów.

LA PLACE DE L'ADJECTIF POSSESSIF
DANS LES FORMULES DE SERMENT DE POZNAŃ

Les adjectifs possessifs *mój, twój, nasz, wasz* sont dans les formules de serment de Poznań (1386—1419) presque régulièrement antéposés (*mój ociec*). Dans les années 1420—1447 ce type antépositionnel est toujours encore dominant, mais l'inversion (*ociec mój*) apparaît plus souvent. On constate que vers 1420 se fait jour à Poznań, la tendance à postposer l'adjectif possessif. Une tendance analogue a été remarquée par T. Brajerski dans les formules de serment de Mazovie vers 1450.

Les génitifs *jego, jej, ich* sont dans les formules de serment de Poznań presque toujours antéposés jusqu'à 1420 (*jego ociec*). Après 1420 la tendance à postposer ces formes (*ociec mój*) se fait également sentir, mais avec un peu moins de netteté que dans le cas des formes *mój, twój, swój*, etc.

Il s'ensuit que: 1° le type postpositionnel (*ojciec mój* et *ojciec jego*) est dû à l'influence latine; 2° les génitifs *jego, jej, ich* étaient dans la plus ancienne langue polonaise probablement autrement traités que les adjectifs possessifs (comme des compléments déterminatifs), tandis qu'aujourd'hui on les traite, ensemble avec les adjectifs possessifs, comme des épithètes possessives.